امیرحسین مقتدائی[1]

کتیبهٔ پارچه‌ای ترکیب‌بند محتشم دورهٔ مظفرالدین‌شاه

چکیده

کتیبه‌ها در تاریخ خوشنویسی ایران جایگاهی ویژه دارند. از دورهٔ صفویه به بعد، علاوه بر آیات قرآن، ادعیه و اشعار مذهبی شیعه نیز بارها کتیبه‌نویسی شده‌اند. در این میان، ترکیب‌بند عاشورایی محتشم کاشانی جایگاه منحصربه‌فردی دارد، چه آنکه به‌فاصلهٔ اندکی پس از مرگ شاعر شاهد کتیبه‌نویسی آن در مناطق مختلف هستیم. در دورهٔ قاجار و با ظهور خوشنویسانی چون میرزا غلامرضا و شاگردانش چون میرزاعمو و دیگران، کتیبه‌نویسی به شکوه و اوج خود رسید و آثار ارزشمندی در این حوزه خلق شد. از جملهٔ این آثار کتیبهٔ پارچه‌ای محتشم کاشانی متعلق به دورهٔ مظفرالدین‌شاه قاجار است. این اثر در حدود ده متر طول داشته و حاشیهٔ آن را گل‌های رنگ‌آمیزی‌شده فراگرفته‌اند. احتمالاتی مبنی بر انتساب اثر به میرزاعمو وجود دارد، اما طرز خوشنویسی آن متفاوت از میرزاعموست. با وجود این، کیفیت و اصول حاکم بر شیوهٔ خوشنویسی اثر این احتمال را تقویت می‌کند که کاتبْ یکی از شاگردان و تأثیرپذیرفتگان میرزاغلامرضا باشد. کتیبه‌های پارچه‌ای کاربرد بسیاری در طول تاریخ داشته‌اند، اما از آنجا که در معرض آسیب بوده‌اند تعداد کمی از آن‌ها باقی مانده است. از این جهت، کتیبهٔ محتشم دورهٔ مظفرالدین‌شاه هم به‌واسطهٔ کیفیت خط و هم از جنبهٔ فنی (اجرا بر پارچه) حائز اهمیت است.

کلیدواژه‌ها: محتشم کاشانی، ترکیب‌بند عاشورایی، پارچه‌نویسی

مقدمه

کتیبه‌ها در سرتاسر تاریخ هنر ایران از سده‌های آغازین پس از اسلام تا دورهٔ معاصر حضور پررنگی در بناهای مختلف یا به‌صورت مستقل داشته‌اند. کتیبه‌نویسی و کتیبه‌نگاری در ابتدا با خطوط کوفی و ثلث انجام می‌شد، اما پس از رواج نستعلیق در دورهٔ تیموری آرام‌آرام کتیبه‌ها با این خط نیز نوشته شده‌اند. اگرچه تا پایان دورهٔ صفویه فراوانی کتیبه به‌خط ثلث بیش از نستعلیق است، اما، با روی کار آمدن حکومت قاجار، در بسیاری از بناهای تهران و شهرهای دیگر از خط نستعلیق در نگارش کتیبه‌ها استفاده شد و رواج گسترده‌ای یافت.[2] کتیبه‌ها پیوند تنگاتنگی با مفاهیم مذهبی داشته‌اند و در دورهٔ قاجار در بسیاری از مساجد و تکایا کتیبه‌هایی با آیاتی از قرآن و اشعار مرتبط با واقعهٔ عاشورا دیده می‌شود. از میان این اشعار، ترکیب‌بند محتشم کاشانی جایگاهی ویژه دارد. در امامزاده حمزه (واقع در مجموعهٔ شاه‌عبدالعظیم شهر ری)، مسجدمدرسهٔ سردار قزوین و تکیهٔ معاون‌الملک کرمانشاه کتیبهٔ ترکیب‌بند محتشم به‌نستعلیق نگاشته شده‌است. در بسیاری از بناهای شهر تهران از جمله عمارت مسعودیه و مسجد سپهسالار نیز کتیبه‌های نستعلیق دیده می‌شود. عمدهٔ این کتیبه‌ها روی کاشی نگاشته شده است؛ با این حال، نمونهٔ کاغذی آن هم در حرم شاه‌عبدالعظیم موجود است. در این میان، کتیبه‌های پارچه‌ای، به‌دلیل قابلیت حمل، از جایگاهی ویژه برخوردارند. هدف از نوشتهٔ پیش رو معرفی یکی از نمونه‌های تاریخی کتیبه‌نویسی نستعلیق روی پارچه با متن ترکیب‌بند محتشم کاشانی است. این کتیبه، که مربوط به دورهٔ مظفرالدین‌شاه قاجار است، از عیار بالایی برخوردار است و از این رو برخی آن را به میرزاعمو نسبت داده‌اند که البته این نکته قابل تشکیک است.

بحث و بررسی

زمینه‌های تاریخی خوشنویسی روی پارچه

پارچه‌های مشهور به طراز از نمونه‌های کهن خوشنویسی روی پارچه به‌شمار می‌رود. بیشتر مضامین به‌کاررفته روی پارچه‌های کتیبه‌دار قرآن، ادعیه و اشعار هستند. گونه‌ای دیگر از پارچه‌های خوشنویسی‌شده جامهٔ فتح

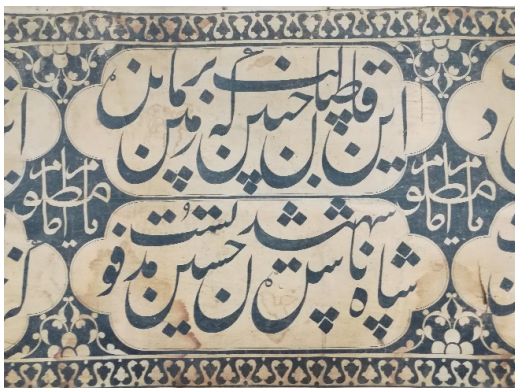

ت ۱. کتیبهٔ پارچه‌ای مقبرهٔ ملااسماعیل. مأخذ: سلیمانی و شیشه‌بری.
ت ۲ و ۳. بخشی از کتیبهٔ پارچه‌ای محتشم حسینیهٔ فرامهٔ شهر دماوند. مأخذ: نگارنده.

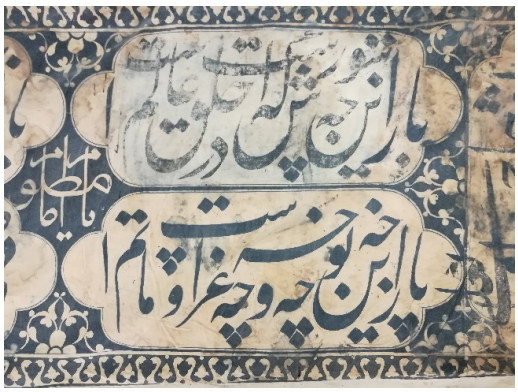

یا پیراهن «نادعلی» است که نمونه‌ای از این جامهٔ بازمانده از دوران شاه‌عباس صفوی در موزهٔ ملی ایران موجود است. کتیبه‌های پارچه‌ای به شیوه‌های مختلفی اجرا شده است. برخی از کتیبه‌ها بر پارچه دوخته شده و برخی دیگر به‌صورت قلمکار اجرا شده است. گاهی نیز پارچه را با مواد مخصوصی برای نوشتن آماده کرده و کتیبه را مستقیماً روی آن می‌نوشتند. طومارها و عقدنامه‌ها و ادعیه اکثراً به این صورت نوشته شده‌اند. کتیبه‌های روی نخل‌ها و بیرق‌های عزاداری و خیمه‌ها نیز از دیگر نمونه‌های کتیبه‌های پارچه‌ای هستند که به‌شیوه‌های مختلف اجرا شده است. کتیبهٔ پارچه‌ای موجود در مسجد ملااسماعیل یزد[۳] (ت ۱)، پردهٔ تعزیه‌خوانی موجود در موزهٔ آستان قدس[۴] و زیارت‌نامه‌هایی در دو امامزاده در بیدگل[۵] از نمونه‌های کتیبه‌های پارچه‌ای متعلق به دورهٔ قاجار هستند. همچنین، یکی از قدیمی‌ترین نمونه‌های کتیبهٔ پارچه‌ای به‌خط نستعلیق با ترکیب‌بند محتشم کاشانی در تکیهٔ فرامهٔ شهر دماوند نگهداری می‌شود که به‌خط محمدهاشم گتمیری است و در سال ۱۲۵۲ق نوشته شده است (ت ۲ و ۳).[۶] چند نمونه خوشنویسی روی پارچه با خط شکسته نستعلیق از میرزاغلامرضا نیز موجود است (ت ۴ و ۵).

ت ۴. قطعه خط شکسته جلی روی پارچه از میرزاغلامرضا اصفهانی با رقم عبدالمجید درویش شکسته‌نویس بیچاره. کاخ گلستان. مأخذ: مشعشعی، احوال و آثار درویش عبدالمجید طالقانی، ۴۶۷.

نگاهی به کتیبه‌های نستعلیق ترکیب‌بند محتشم کاشانی

شهرت ترکیب‌بند محتشم کاشانی (۹۰۵ق - ۹۹۶ق) به‌قدری بود که تنها چند سال پس از مرگ او کتیبه‌هایی براساس آن نگاشته شود، از جمله کتیبهٔ سردر حسینیهٔ نواب بیرجند به‌تاریخ ۱۰۰۱ق و کتیبهٔ محراب مسجدجامع

ت ۵. قطعه خط شکسته جلی روی پارچه از میرزاغلامرضا اصفهانی. مشعشعی، احوال و آثار درویش عبدالمجید طالقانی، ۴۶۶.

ت ۶. قطعهٔ نستعلیق ممتاز با قلم کتیبه مربوط به قرن ۱۳ هجری، مأخذ: http://malekmuseum.org/artifact/1393.03.00074

ت ۷. قطعهٔ نستعلیق، کاتب: ناشناس. مأخذ: معتقدی، کتیبه‌های نستعلیق تهران.

ت ۸ و ۹. کتیبهٔ نستعلیق به‌خط عبدالله و به‌تاریخ ۱۲۸۹ق. مجموعهٔ شخصی ناصر جواهرپور. مأخذ: http://didgahebartarmodiriat.ir/cultural-and-artistic-news/897

دربند در داغستان روسیه به‌تاریخ ۱۰۳۶ق که احتمالاً نخستین کتیبهٔ نستعلیق با این مضمون نیز هست.[۷] از نیمهٔ حکومت قاجاریه به بعد که شاهد رواج فزایندهٔ خط نستعلیق در بناها هستیم، تعداد کتیبه‌های نستعلیق ترکیب‌بند محتشم نیز در شهرهای مختلف ایران افزایش می‌یابد. مسجدمدرسهٔ سردار قزوین به‌تاریخ ۱۲۳۱ق و به‌خط شیخ محمدعلی بن شیخ عبدالرحیم، حسینیهٔ قوام شیراز در حدود ۱۲۷۰ق و تکیهٔ معاون‌الملک کرمانشاه در حدود ۱۳۲۰ق کتیبه‌ای براساس این شعر دارند. در کنار کتیبه‌های نصب‌شده در بناها از دورهٔ قاجار کتیبه‌های کاغذی و پارچه‌ای نیز موجود است.

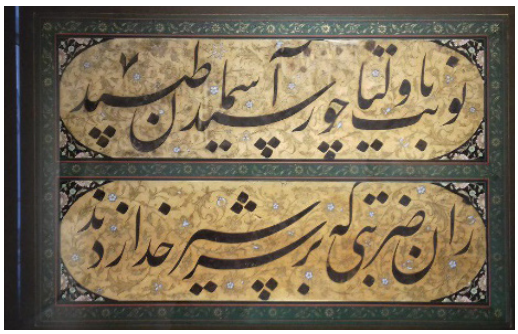

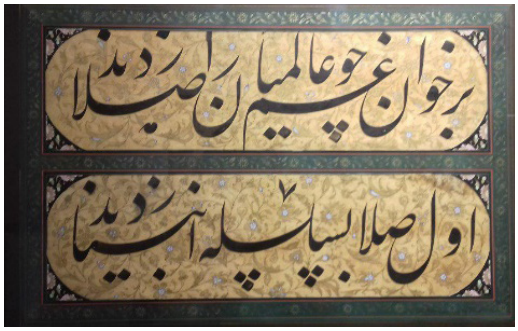

نمونه‌ای از کتیبهٔ کاغذی با ترکیب‌بند محتشم در موزه ملک (ت ۶)، نمونه‌ای دیگر از کاتبی ناشناس (ت ۷) و ۲۳ قطعه از ابیات ترکیب‌بند نیز با امضای عبدالله و به‌تاریخ ۱۲۸۹ق در دسترس است (ت ۸ و ۹). همان‌طور که پیش از این نیز ذکر شد، کتیبه‌ای پارچه‌ای به‌خط محمد هاشم حسینی گتمیری و به‌طول نزدیک به بیست متر در حسینیهٔ فرامهٔ شهر دماوند نگهداری می‌شود که از قدیمی‌ترین نمونه‌های چنین کتیبه‌هایی به‌شمار می‌رود.

معرفی کتیبهٔ نستعلیق پارچه‌ای مربوط به دورهٔ مظفرالدین‌شاه

کتیبه در دو قسمت و در مجموع به‌طول ۹ متر و عرض ۴۲ سانتی‌متر نوشته شده است. این اثر حاوی ابیاتی از بند پنجم کتیبهٔ دوازده‌بندی محتشم کاشانی است. مصرع دوم بیت ششم و بیت هفتم این بند در کتیبه نوشته نشده است. ابیات نوشته‌شده به این شرح است:

چون خون ز حلق تشنهٔ او بر زمین رسید
جوش از زمین به ذروهٔ عرش برین رسید
نزدیک شد که خانهٔ ایمان شود خراب
از بس شکست‌ها که به ارکان دین رسید
نخل بلند او چو خسان بر زمین زدند
طوفان به آسمان ز غبار زمین رسید

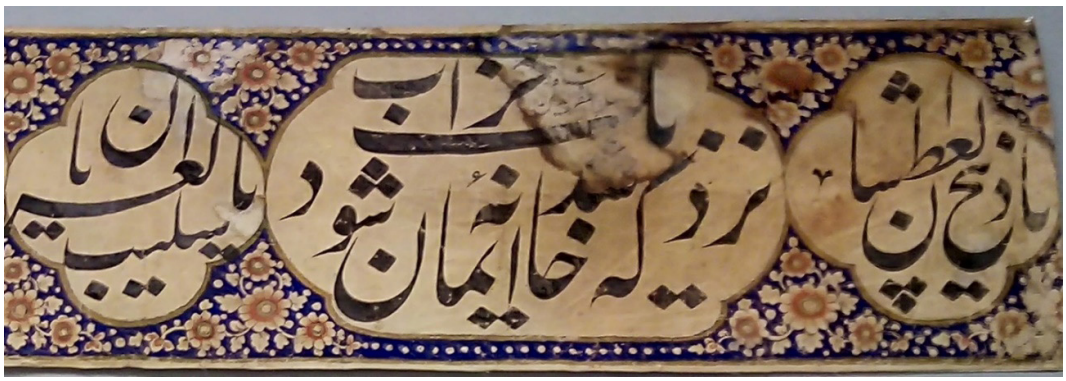

ت ۱۰. تمام‌نمای کتیبهٔ محتشم کاشانی دورهٔ مظفرالدین‌شاه. مأخذ: نگارنده.
ت ۱۱. بخشی از کتیبه با ذکر نام مظفرالدین‌شاه. مأخذ: نگارنده.

باد آن غبار چون به مزار نبی رساند
گرد از مدینه بر فلک هفتمین رسید
یکباره جامه در خم گردون به نیل زد
چون این خبر به عیسی گردون‌نشین رسید
پر شد فلک ز غلغله چون نوبت خروش

در میان مصاریع نیز عباراتی دعایی بدین ترتیب آمده است: یا شهید المغموم، یا ذبیح العطشان، یا سلیب العریان، یا ابا عبدالله، یا رسول الله، یا مفتح الابواب، یا مسبب الاسباب، یا رافع الدرجات، یا معطي السؤالات، یا قتیل العبرات.

مشخصات ظاهری

نام واقف یا کاتب آن روی کتیبه ذکر نشده است. در حال حاضر، کتیبه دو قسمت دارد. در قسمت نخست دو مصرع آغازین و عبارت «یا شهید المغموم» نوشته شده و مابقی کتیبه در قسمت دوم است. به احتمال زیاد، کتیبه یکپارچه بوده و بعدها دو قسمت شده است. ابیات در ۱۱ ترنج سادهٔ فشرده (نسبت طول و عرض: حدود ۱ به ۱/۵) و هر مصرع در یک ترنج با طول ۷۰ سانتی‌متر و عرض حدوداً ۴۵ سانتی‌متر نوشته شده است. مابین هر مصرع نیز عبارات دعایی در ۱۰ ترنج ساده فشرده با طول و عرضی نزدیک به ۴۵ سانتی‌متر نوشته شده است. قلم نگارش ابیات پهنای ۲ سانتی‌متری داشته و قلم نگارش عبارات دعایی اندکی کوچک‌تر است. مرکب خوشنویسی نیز به‌رنگ مشکی است. قالب و خط محدودهٔ کلی ترنج‌ها، زمینهٔ پارچه و نوار حاشیهٔ اطراف کتیبه قلمکار است، اما رنگ‌آمیزی به‌صورت دستی انجام شده است. فضای مابین ترنج‌ها دارای نقش گل با رنگ‌های طلایی، صورتی و گل‌بهی است. همچنین، زمینهٔ پارچه در فضای بیرون ترنج‌ها به‌رنگ لاجوردی است. در مورد تاریخ و نحوهٔ نگارش کتیبه اطلاعاتی در دست نیست و تنها در فضای ترنج مصرع سوم با قلم کوچکی نام مظفرالدین‌شاه ذکر شده است. سایر کلمات نیز به‌دلیل تأثیر رطوبت و پخش رنگ ناخوانا هستند. کتیبه جز در پخش رنگ جزئی بر اثر رطوبت در چند قسمت در مجموع سالم است. این اثر در سومین حراج باران در سال ۱۳۹۸ و با انتساب به میرزاعمو فروخته شد.[۸]

کیفیت خط و سبک خوشنویسی کتیبه

میرزاغلامرضا اصفهانی (د. ۱۳۰۷ق) با خلق آثار متفاوت توانست تأثیری ژرف بر خوشنویسان پس از خود بگذارد، به‌طوری که، طبق نظر برخی از پژوهشگران، دورهٔ اول خوشنویسان قاجار با ظهور او به پایان رسید و دورهٔ جدیدی در خوشنویسی نستعلیق آغاز شد که تا محمدرضا کلهر ادامه یافت.[۹] با توجه به تعلق کتیبه به دورهٔ مظفرالدین‌شاه، خوشنویسی آن به دورهٔ دوم نستعلیق قاجار تعلق دارد، یعنی دوره‌ای که با فعالیت‌های میرزاغلامرضا تغییراتی در کتیبه‌نویسی ایجاد می‌شود. میرزاغلامرضا برخلاف پیشینیان که در قلم‌های جلی کمتر تجربهٔ موفق داشتند[۱۰] توانست تبحر خود را در قلم جلی به‌ویژه در کتیبهٔ مدرسهٔ سپسالار نشان دهد. تأثیر این اتفاق را در قلم جلی بسیاری از خوشنویسان پس از او می‌توان مشاهده کرد. کتیبهٔ نستعلیق محتشم در دورهٔ مظفرالدین‌شاه نیز بسیار متأثر

ت ۱۲ و ۱۳. بخش‌هایی از کتیبهٔ محتشم کاشانی دورهٔ مظفرالدین‌شاه. مأخذ: نگارنده.

از میرزاغلامرضاست. استخوان‌بندی خط و رعایت ظرایف در تحریر مفردات و سواد و بیاض در ترکیب‌ها همگی نشان از استادیِ خوشنویس کتیبه دارد. کاتب برای نوشتن کتیبه از دو تا چهار سطر استفاده کرده و دوایر را در کرسی یکسان نوشته که منجر به هم‌نشینی مناسب آن‌ها در کنار یکدیگر شده است. همچنین، استفاده از تمام فضای ترنج برای ترکیب، رعایت اندازه کشیدگی‌ها و کوچک ننوشتن آنها جز در مواردی استثنا و درمجموع رعایت حسن تشکیل و حسن همجواری در مفردات و ترکیب‌ها از دیگر ویژگی‌های این کتیبه است. در مجموع، از سیر پیشرفت کتیبه‌های نوشته‌شده براساس ترکیب‌بند محتشم (از جمله کتیبهٔ پارچه‌ای حسینیهٔ دماوند، قطعات کاغذی موزهٔ ملک، کتیبهٔ عبدالله در دورهٔ ناصری، کتیبه پارچه‌ای دوران مظفرالدین‌شاه) سیر پیشرفت کتیبه‌نویسی نستعلیق به‌وضوح مشهود است. نقطه‌عطف این سیر میرزاغلامرضا اصفهانی است که شاگردان او ازجمله میرزاعمو این مسیر را به طور جد دنبال کردند. آثار باقی‌مانده از میرزاعمو و تقارن زندگی او با محمدرضا کلهر و عمادالکتاب نشانگر گرایش جدی او به کتیبه‌نویسی است، چنان‌که نمونه آثار وی با قلم مشقی نیز اندک است.[۱۱] حضور پررنگ میرزاعمو در کتیبه‌نویسی این دوره و کیفیت بالای خوشنویسی کتیبهٔ پارچه‌ای دورهٔ مظفرالدین‌شاه باعث شده برخی خوشنویسی آن را به میرزاعمو نسبت دهند، انتسابی که باید در آن به دیدهٔ تردید نگریست.

تردید در انتساب کتیبه به میرزاعمو

محمدابراهیم طهرانی مشهور به میرزاعمو از خطاطان برجستهٔ دورهٔ قاجار است. اکثر آثار او مربوط به اواخر دورهٔ ناصرالدین‌شاه است. او آثارش را با عنوان «محمد ابراهیم الطهرانی الشهیر به میرزاعمو» امضا کرده است. میرزاعمو از شاگردان میرزاغلامرضا بود و همچون استاد خود در انواع مختلف کتابت و به‌ویژه در کتیبه‌نویسی تبحر داشت. کتیبه‌های متعددی با امضای او موجود است، از جمله کتیبه‌هایی در امامزاده حمزه واقع در مجموعهٔ شاه‌عبدالعظیم(ع) شهر ری، حرم حضرت معصومه(س) در قم، مدرسهٔ سپهسالار و مدرسهٔ معمارباشی در تهران. منابع مختلف فهرستی از آثار میرزاعمو ارائه داده‌اند که شامل چهارده اثر تاریخ‌دار از ۱۲۹۱ق تا ۱۳۱۳ق و دو اثر بدون تاریخ است که نام میرزاعمو در همگی ذکر شده است. دو کتیبهٔ دیگر نیز با تاریخ ۱۳۱۰ق و ۱۳۱۳ق بدون امضا در مسجد نظام‌الدولهٔ مافی و مسجد امام (شاه) با توجه به شباهت‌های بسیار به کتیبه‌های میرزاعمو به او منسوب شده است.[۱۲] با توجه به ویژگی‌های مشترک این آثار می‌توان انتساب کتیبهٔ پارچه‌ای محتشم به میرزاعمو را رد یا تأیید کرد. در امامزاده حمزه نیز کتیبه‌هایی روی مقوا از میرزاعمو در دست است. این کتیبه در بالاترین ارتفاع و در زیر گنبد قرار گرفته است. اشعار این کتیبه با موضوع مدح پیامبر(ص)، امامزاده حمزه، ناصرالدین شاه و اهمیت زیارت این بقعه است و با قلم ۱/۵سانتی‌متری نوشته شده است. از مقایسهٔ مفردات این کتیبه با کتیبهٔ پارچه‌ای اختلافاتی در طرز خوشنویسی آشکار می‌شود.[۱۳] در کتیبهٔ امامزاده حمزه، اکثر الف‌ها چهار تا چهارونیم نقطه ارتفاع دارد، در حالی که در کتیبهٔ پارچه‌ای اکثر الف‌ها با طول سه نقطه نوشته شده‌اند. انتهای «د» در کتیبهٔ پارچه‌ای بر خلاف کتیبهٔ امامزاده، که نرم و با نصف قلم نگاشته شده، تیز و با نوک قلم اجرا شده است. در حرف «ر» نیز اختلاف انحنای سمت راست ضخیم‌تر و با تیزی و خشکی بیشتری اجرا شده است. این اختلاف را در حرف «و» نیز می‌توان مشاهده کرد. ظرافت اجرای پایان واژه‌ها در کتیبهٔ پارچه‌ای و اجرای آن با تیزی قلم در سایر حروف به‌ویژه در دوایر «ن، ق و ی» نیز دیده می‌شود. حرف «م» در میانهٔ کلمات در کتیبهٔ پارچه‌ای با تیزی در گوشه‌ها نوشته شده است. همچنین، اختلافی اساسی در کتابت دوحرفیِ

کتیبهٔ میرزاعمو	کتیبهٔ محتشم دورهٔ مظفرالدین‌شاه
ا	ا
د	د
ر	ر
و	و
ن	ن
عر	عر

ج ۱. مقایسهٔ شکل حروف در کتیبهٔ میرزاعمو و کتیبهٔ پارچه‌ای محتشم دورهٔ مظفرالدین‌شاه. مأخذ: نگارنده.

«عر» دیده می‌شود. «ع» در کتیبهٔ پارچه‌ای به نسبت کتیبهٔ مقوایی بزرگ‌تر نوشته شده و زاویهٔ فرود و میزان گودی کشیده و انتهای آن متفاوت از یکدیگر است. این اختلافات در نگارش مفردات و ترکیب‌ها را در سایر آثار میرزاعمو با این اثر نیز می‌توان پیگیری کرد.

نتیجه‌گیری

کتیبهٔ پارچه‌ای محتشم دورهٔ مظفری در دوره‌ای از تاریخ خوشنویسی ایران نگاشته شده که کتیبه‌نویسی با حضور افرادی چون میرزاغلامرضا و میرزاعمو تحول و پیشرفتی اساسی یافته بود. نگارش کتیبه در چنین فضایی بی‌شک متأثر از این افراد بود و کیفیت و ظرافت خط خوشنویس حاصل پرورش یافتن در چنین فضایی است. اگرچه انتساب اثر به میرزاعمو نادرست است، اما کاتب آن به‌طور قطع از خوشنویسان برجستهٔ زمان خود بوده و با اصول کتیبه‌نویسی هم آشنایی کامل داشته است. حسن تشکیل و ترکیب‌های موفق و رعایت سواد و بیاض همگی نشان از تبحر او در این امر دارد. حتی ممکن است وی یکی از شاگردان مستقیم میرزاغلامرضا بوده باشد. نگارش این اثر روی پارچه نیز ویژگی ممتازی به آن می‌بخشد. اگرچه نمونه کتیبهٔ پارچه‌ای با چنین محتوایی پیش از این اثر نیز دیده شده است، در زمانی که خوشنویسان مشهور بیشتر کتیبه‌های خود را بر روی کاغذ یا برگردان آن را روی سنگ و کاشی می‌نگاشتند کتیبهٔ پارچه‌ای با چنین کیفیتی جایگاهی ویژه دارد. انتخاب پارچه برای کتیبه‌ها بیشتر در جهت سهولت حمل و نصب آن‌ها بوده است. از آنجا که چنین کتیبه‌هایی برای اماکن مذهبی و حسینیه‌ها نوشته می‌شدند و کاربردی مناسبتی داشتند (اغلب در ایام ماه محرم و صفر) قابلیت حمل برای آن‌ها مزیت به‌شمار می‌رفته است. همچنین هزینهٔ پایین‌تر نگارش چنین کتیبه‌هایی در برابر نمونه‌های کاشی‌کاری می‌توان علت رواج چنین کتیبه‌هایی در حسینیه‌ها باشد. باتوجه به آنکه این کتیبه هم‌زمان با حیات کلهر و عمادالکتاب و شیوهٔ سوم خوشنویسی در دوران قاجار نگارش یافته و از همان ایام کتیبه کاشی‌کاری شده با شعر محتشم در امامزاده حمزه از عمادالکتاب موجود است، باید آن را از آخرین کتیبه‌های حائز اهمیت در سبک دوم خوشنویسی قاجار دانست.

ت ۱۴. کتیبه به‌خط محمدابراهیم طهرانی (میرزاعمو)، موزهد حرم شاه عبدالعظیم. مأخذ: https://www.cgie.org.ir/fa/article/236645

ت ۱۵. کتیبهٔ کاشی‌کاری حرم امامزاده حمزه، شهر ری. مأخذ: معتقدی، کتیبه‌های نستعلیق تهران.

ت ۱۶. جزئیات حاشیهٔ کتیبه. مأخذ: نگارنده.

پی‌نوشت‌ها

۱. دانشجوی کارشناسی ارشد مطالعات معماری ایران، دانشگاه تهران. a.moghtadaee74@gmail.com

۲. خسروی بیژائم، «پیدایش کتیبه‌نگاری نستعلیق در تزئینات معماری دوره تیموری ایران و سیر تحول آن در دوره صفوی»

۳. سلیمانی و شیشه‌بری، «مطالعات باستان‌سنجی کتیبه پارچه‌ای مقبره ملااسماعیل یزد».

۴. وبگاه اینترنتی مجموعه موزه‌های آستان قدس رضوی

۵. یونسی بیدگلی، وبلاگ مرمت آثار تاریخی

۶. مقتدایی، «کتیبهٔ پارچه‌ای ترکیب‌بند محتشم در حسینیهٔ فرامهٔ شهر دماوند».

۷. همان.

۸. مصاحبه با رئیس حراج باران به مناسبت سومین حراج باران، https://www.farsnews.ir/news/13971129000334

۹. هاشمی‌نژاد، سبک‌شناسی خوشنویسی قاجار.

۱۰. تیموری، «زیباشناسی در شیوهٔ میرزاغلامرضا اصفهانی».

۱۱. معتقدی، کتیبه‌های نستعلیق تهران، ص ۲۵.

۱۲. مکی‌نژاد، «خوشنویسان قاجار؛ معرفی و بررسی آثار استاد محمدابراهیم طهرانی (میرزاعمو)».

۱۳. تحلیل‌ها و اطلاعات مربوط به کتیبهٔ میرزاعمو برگرفته از این مقاله است: گلستان و عطارزاده، «تحلیل شکلی کتیبه‌های نستعلیق محمدابراهیم طهرانی در حرم امامزاده حمزه(ع)».

کتاب‌نامه

تیموری، کاوه (۱۳۹۰). «زیباشناسی در شیوهٔ میرزاغلامرضا اصفهانی»، رشد آموزش هنر، ش ۲۷ ،ص ۴۵-۳۶.

خسروی بیژائم، فرهاد (۱۳۹۵). «پیدایش کتیبه‌نگاری نستعلیق در تزئینات معماری دورهٔ تیموری ایران و سیر تحول آن در دورهٔ صفوی»، رسالهٔ دکتری تخصصی پژوهش هنر، دانشگاه هنر اصفهان.

روح‌فر، زهره (۱۳۸۰). «پیراهن نادعلی یا جامهٔ فتح»، کتاب ماه هنر، ش ۳۱-۳۲، ص ۳۴-۳۶.

سلیمانی، پروین، شیشه‌بری، طاهره(آبان۱۳۹۴). «مطالعات باستان‌سنجی کتیبه پارچه‌ای مقبرهٔ ملااسماعیل یزد»، دومین همایش ملی باستان‌شناسی ایران.

«قطعه نستعلیق ممتاز. قلم کتیبه»، وبگاه کتابخانه و موزهٔ ملی ملک: http://malekmuseum.org/artifact/1393.03.00074

«کتاب نفیسی به‌قیمت ۷میلیارد تومان»، خبرگزاری فارس، ۲۹ اسفند ۱۳۹۷: https://www.farsnews.ir/news/13971129000334

گلستان، آمنه، عطارزاده، عبدالکریم (۱۳۹۷). «تحلیل شکلی کتیبه‌های نستعلیق محمدابراهیم طهرانی در حرم امامزاده حمزه(ع)»، تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، ش ۳۳، ص ۸۹ ـ ۱۱۶.

محتشم، علی بن احمد (۱۳۸۵). دیوان محتشم کاشانی، به تصحیح و مقدمهٔ اکبر بهداروند، تهران: نگاه.

معتقدی، کیانوش (۱۳۹۴). کتیبه‌های نستعلیق تهران، تهران: پیکره.

مقتدایی، امیرحسین. «کتیبهٔ پارچه‌ای ترکیب‌بند محتشم در حسینیهٔ فرامهٔ شهر دماوند». گلستان هنر، ش ۱۹، ص ۴۶ ـ ۵۷.

مکی‌نژاد، مهدی (۱۳۹۰). «خوشنویسان قاجار؛ معرفی و بررسی آثار استاد محمدابراهیم طهرانی (میرزاعمو)»، مجموعه مقالات همایش ملی گنجینه‌های ازیادرفتهٔ هنر ایران، تهران: فرهنگستان هنر.

«نقّالی بزرگ‌ترین پردهٔ تعزیه‌خوانی عاشورا در موزهٔ آستان قدس رضوی»، وبگاه موزه‌های آستان قدس رضوی: https://museum.razavi.ir/fa/58028

«نمایشگاه خوشنویسی "کتیبه‌های نستعلیق به‌رقم عبدالله" افتتاح شد». پایگاه خبری دیدگاه برتر مدیریت: http://didgahebartarmodiriat.ir/cultural-and-artistic-news/897

هاشمی‌نژاد، علیرضا (۱۳۹۳). سبک‌شناسی خوشنویسی قاجار، تهران: متن.

همایونی افشار، مریم. «امامزاده حمزه»، تارنمای مرکز دایرة المعارف بزرگ اسلامی: https://www.cgie.org.ir/fa/article/236645

یونسی بیدگلی، محسن. «زیارتنامه»، وبلاگ مرمت آثار تاریخی: http://maremate88.blogfa.com/post/76